

В. М. Матях (Київ)

Одруження Тимофія Хмельницького в історичних оповіданнях К. Шайнохи та С. Венгрженовського

Відразу зазначимо, що старшому синові Богдана Хмельницького, хороброму, обдарованому від природи Тимошу, якого сам гетьман вважав майбутнім спадкоємцем головної справи свого життя, значно менше поталанило на увагу істориків, ніж його молодшому брату (згадаймо монографію М. Костомарова¹, нариси В. Герасимчука², Ю. Мицика³ тощо). Крім відверто слабкої (власне, призначеної для дитячого віку) праці О. Рогової⁴, ми навряд чи зможемо пригадати який-небудь спеціальний життєпис, присвячений Тимошу. Важко з певністю відповісти на питання: що саме спричинило до цього — короткоплінність його життя чи упереджене ставлення до гетьманича польських хроністів, його сучасників. Навіть в енциклопедичних довідниках ім'я Тимоша найчастіше згадується лише у контексті діяльності геніального батька. І тільки один епізод з його біографії став темою двох, незначною мірою розбіжних у часі й не позбавлених дослідницького хисту розвідок. Маємо на увазі історичні оповідання польського історика Кароля Шайнохи «Домна-Розанда» та краєзнавця з Поділля Сергія Олександровича Венгрженовського «Свадьба Тимоша Хмельницького».

Принагідно зауважимо, що, на превеликий жаль, такий вид наукової продукції, як історичне оповідання, що здобув широку популярність в істориків XIX ст., сьогодні практично викреслений з арсеналу дослідників. Проте саме він, вдало поєднуючи скрупульозне ставлення до джерел з популярним літературним викладом матеріалу, найкраще доносив сторінки минулого до широкого читачього загалу, що не мав відповідної історичної підготовки.

Авторів пропонованих увазі читача історичних оповідань навряд чи можна назвати істориками-професіоналами у класичному розумінні цього слова. Перший з них, К. Шайноха (1818 — 1868), прийшов до основної справи свого життя — а саме, заняття історією — не зовсім звичним шляхом, не через університетську лаву, а через тюремну камеру.

Народився він 20 листопада 1818 р. в невеличкому містечку Комарні, поблизу Самбора, у родині Вацлава Шайнохи — військового лікаря в Галичині, чеха за походженням, і польки Марії Лоцинської. Саме своїй матері повинен завдячувати майбутній учений, публіцист, письменник палкою любов'ю до батьківщини та її минулого, що зробило його твори, за свідченням біографа К. Кантескі, широко популярними й улюбленими у народі⁵.

Але вже в молодому віці патріотичні почуття К. Шайнохи спричинили його майже півторарічне тюремне ув'язнення, наслідком якого стали не тільки підірване здоров'я, а і закритий шлях до вищої освіти. Ще у тюремній камері юнак почав займатися самоосвітою, досконало вивчив англійську й французьку мови, багато часу приділяв віршуванню. Вийшовши на волю, К. Шайноха змушений був заробляти на життя приватними уроками й статтями в львівських періодичних виданнях. Багато часу віддавав він літературній діяльності. Як зазначав той же К. Кантескі, епоха, в яку Шайноха виступив на літературному поприщі, була часом злету і розквіту польського письменства⁶. Критики позитивно зустріли його перші вірші, повісті, драми. Однак закладена ще у дитинстві любов до рідної історії поступово одержала перевагу над Шайнохою-письменником. Дедалі більше уваги він

приділяв сюжетам з різноманітних періодів польської минувшини, починаючи з найдавніших часів та завершуючи XVII ст. Уже перші історичні етюди Шайнохи були позитивно зустрінуті у польських наукових колах. Вони засвідчили, що у його особі історична наука здобула талановитого дослідника, який у своїй науковій творчості намагався завжди слідувати фактам. Вдале поєднання якостей науковця й літератора утвердило за ним славу поета-історика⁷. Шайноха першим у польській історіографії застосовував досить поширений на заході жанр історичного письменства — невелике художнє оповідання. Форму художнього відтворення історичної дійсності він вдало застосовував і до своїх великих наукових праць, майстерно передаючи в них своєрідність відтворюваної епохи й насичуючи її виразними образами історичних діячів.

Перша його історична праця «Bolesław Chrobry: Pogląd na ogół dziejów Polski» була написана 1848 р., очевидно, під впливом революційних ідей, що поширювалися тоді в Європі. Вже у ній історик виявив нахил до систематизації історичних фактів, до філософського апіорного мислення⁸. Результати його багаторічних сумлінних занять історією зібрані в десяти томному виданні «Dzieła Karola Szajnoch» (Варшава, 1876 — 1878). Найбільш відомими з них є монографії «Jadwiga i Jagiello» та «Dwa lata dziejów naszych» (1646, 1648). Перша з них у російському перекладі на початку 80-х рр. була перевидана в Петербурзі⁹.

Ставлення сучасників до цих історичних творів не було однозначним. Зазначаючи позитивні їх сторони, критики водночас вказували і на недоліки Шайнохи-історика, а саме, на надмірну ідеалізацію польського минулого, окремі фактичні прорахунки тощо. Проте художня майстерність автора, возвеличення ним національної історії забезпечили його науковим студіям невмирущий інтерес читачів.

Значно менше біографічних згадок збереглося про українського дослідника С. О. Венгрженівського. Народився він 1844 р. (за іншими даними 1850 р.¹⁰) у с. Нове Поріччя Кам'янець-Подільського повіту, у сім'ї священика. Початкову освіту здобув у Кам'янець-Подільській духовній школі. В 1869 р. там же закінчив духовну семінарію. Але батьківський шлях не вабив здібного юнака. Як вільний слухач він прослухав курс лекцій у Новоросійському (Одеському) університеті, певний час давав приватні уроки дітям із заможних родин на Херсонщині та в Бессарабії. Повернувшись до рідного краю, С. Венгрженівський розпочав офіційну службу на посаді контролера акцизного відомства у Гайсині, Могилеві й інших містах Поділля. В ранзі акцизного чиновника він і помер 26 вересня 1913 р. на цукроварні у с. Могильні колишнього Гайсинського повіту¹¹.

Проте за цією офіційною стороною діяльності С. Венгрженівського крилося чи не найбільше захоплення всього його життя — дослідження етнографії й історії Поділля. В цій галузі він зумів досягти високого професійного рівня. Як активний член історико-статистичного комітету (пізніше Подільського церковного історико-археологічного товариства), він зібрав і видав друком адміністративні, судові та нотаріальні акти з історії запровадження унії у колишньому Брацлавському воєводстві¹², впорядкував колекцію пам'яток старовини і народного побуту для Кам'янець-Подільського історичного музею.

Перші друковані праці С. Венгрженівського з'явилися в одеських газетах. Свої наукові дослідження він здебільшого втілював у невеликих нарисах, замітках чи історичних оповіданнях. Його увагу привертали, зокрема, вірування й звичаї українського народу¹³, сільськогосподарські знаряддя останнього¹⁴ тощо. С. О. Венгрженівський був одним з активних співробітників українського історичного журналу «Киевская старина». Для цього часопису він переклав оповідання Й. Ролле «Кармалюк» (1886, № 3), створив низку історичних портретів та історико-побутових етюдів¹⁵, в яких вдало висвітлив досліджувану епоху, наповнивши її яскравими постатями видатних діячів минулого України. Науковим студіям С. Венгрженівського притаманні гостре відчуття історичних реалій, любов до минулого своєї

батьківщини, живий, образний стиль викладу матеріалу, майстерне володіння словом, що не може залишити байдужим до них і сьогоднішній читачий загаль.

Присвячені незначній, здавалося б, на перший погляд, події у буревії Визвольної війни українського народу, події скоріше особистого, ніж загальнонаціонального значення, оповідання К. Шайнохи й С. Венгрженовського зуміли піднятися над її побутовістю й донести до читача весь трагізм та історичну значимість одруження Тимоша Хмельницького на Розанді. Адже не заради тихого сімейного щастя зійшлися життєві шляхи двох молодят — сина українського гетьмана й доньки молдавського господаря. Сьогодні ми можемо лише гадати, наскільки щирими почуттями був зігрітий цей шлюб. Адже в ньому важливе інше — та роль, яка відводилася Б. Хмельницьким зміцненню династичним браком українсько-молдавських відносин у його планах повного визволення українського народу з-під шляхетської неволі, а саме політичної нейтралізації Молдавії — найближчого сусіда Української держави¹⁶.

Це добре розуміли й українські, і польські дослідники. Не випадково в канву їх оповідань постійно вплітається широке історичне тло. Обидва, описуючи заручини та шлюбну церемонію, час від часу роблять екскурси у минуле України й Молдавії, намагаючись тим самим підвести читача до кращого розуміння того значення, яке повинне було відіграти одруження Тимофія та Розанди як для дальшого зміцнення українсько-молдавських зв'язків, так і загалом для розстановки політичних сил у Східній Європі.

В оповіданнях виразно виявилися відмінності двох історіографічних шкіл — польської з її зверхнім ставленням до українського козацького елементу як другорядного, що значно поступається шляхетському за своїм розвитком та культурою, й української з її посиленою увагою до героїчного періоду в історії України, коли саме козацтво виступало репрезентантом найзаповітніших устремлінь і сподівань усього українського народу у його прагненні до незалежності власної державної самостійності. Зокрема, в К. Шайнохи це досить виразно виявляється вже у постійному вживанні прикметного імені «Тимошка» (замість «Тимош», «Тимофій» у Венгрженовського). Практично оперуючи одним і тим же фактичним матеріалом (розвідка С. Венгрженовського, як більш пізня за часом написання, ґрунтується до того ж і на праці К. Шайнохи), автори в багатьох випадках по-різному інтерпретують його. У цілому К. Шайноха в своїх оцінках козацтва, а також у характеристиці українського гетьмана та його сина цілком перебуває під впливом тих польських мемуаристів й істориків, які, за визначенням українського дослідника, досить щедрі на негативні оцінки «улюбленця «батька Богдана» і всього українського народу».¹⁷ Зі сторінок його оповідання Тимофій Хмельницький (на противагу польським шляхтичам, що одночасно з ним шукали руки дочки молдавського господаря) виступає людиною нижчого сорту, неотесаною та невихованою, без знання світу з його звичаями. Звідси стає зрозумілою й вимога молдавської сторони до українського гетьманича приїхати на власне весілля не в супроводі козацького ескорту, а у товаристві шляхтичів і в польському вбранні, а саму шлюбну церемонію провести згідно з польськими звичаями.

Висновок, який напрошується після опису весільної процедури польським істориком, цілком красномовний — наскільки ж сильною мала бути ненависть у шляхетському середовищі до українського володаря, якщо навіть юнацька незграбність молодого гетьманича (на момент взяття шлюбу йому виповнилося лише 20 років) сприймалася як ознака його розумової незрілості. Водночас виклад К. Шайнохою епізоду оборони Сучави і загибелі Тимоша Хмельницького хвилює багатьма фактологічними помилками. Значно достовірніше, з урахуванням найновіших на час написання твору здобутків історичної науки ці події викладені у С. Венгрженовського.

Якщо К. Шайноха в епіцентр свого оповідання поставив дочку Василя Лупула Розанду і саме їй віддав свої авторські симпатії, та С. Венгрженовський, навпаки, з відвертою любов'ю й повагою відтворив образ Тимофія

Хмельницького. Його твір побудований на використанні праць М. Костомарова, М. Маркевича, П. Куліша, В. Антоновича, літописних та актових матеріалів як українського, так і польського походження. Вперше він був надрукований у часописі «Киевская старина» за березень і травень 1887 р.

З історичною розвідкою К. Шайнохи «Домна-Розанда» російський читач уперше ознайомився у 1881 р., коли в перекладі на його рідну мову її було опубліковано Ф. Неслуховським у шостій книжці журналу «Русская мысль». При написанні цієї праці автор широко використав документальний матеріал з польських архівосховищ, збірки друкованих джерел, праці Е. Котлубая, В. Каховського й інших польських істориків, повідомлення тогочасної європейської преси тощо.

Погоджуючись з думкою Ф. Неслуховського, що «при подвійному світлі» яскравіше побачимо істину¹⁸, ми вирішили здійснити паралельне перевидання уривків із зазначених вище оповідань українського і польського істориків. Сподіваємося, що це дасть змогу сучасному читачеві не тільки краще ознайомитися з однією з цікавих сторінок вітчизняної історії, але й уявити специфіку творчої майстерні представників української та польської історіографічних шкіл, зробити власний порівняльний аналіз відтворюваних авторами подій. При цьому, щоб не переобвантажувати текст, були зняті авторські ремарки та коментарі, а також посилання, як невідповідні сьогоднішнім нормам бібліографічного опису. Сам текст оповідань упорядковано за сучасними орфографічними нормами правопису.

С. Венгренюваской

Свадьба Тимоша Хмельницкого

(Эпизод из истории малорусско-молдавских отношений)

Старший сын славного гетмана Богдана Хмельницкого Тимофей, по летописному и народному названию Тимош, был любимцем отца и всего украинского казачества. Он обладал недюжинными способностями, воспитался в лучшей тогда военной школе — Запорожье, явил немало опытов исполнительности и распорядительности, храбрости и отваги, ума и твердой воли. На него возлагались большие надежды; он был правой рукой отца и, не умри так не вовремя, мог бы иметь решающее влияние на положение приднестрских княжеств, с судьбою которых дальновидный политик того времени, его отец, хотел связать его судьбу. Живи он дольше, кто знает, иначе, быть может, сложилась бы тогда история самой Украины. Само сватовство Тимофея, встречавшее так много перепон, его женитьба, недолгая брачная жизнь и трагическая смерть — все это влечет к себе любопытство и представляет немалый интерес. Мы тем охотнее избираем эти события для нашего рассказа, что в них ярко отразилось тогдашнее политическое положение Малороссии и ее отношение к соседям вообще, в частности, к княжествам дунайским — Молдавии и Валахии.

Для ясности дела представим прежде в общих чертах положение тогдашней Молдавии, ее князя, будущего свата Богданова, с семейством и самого Тимоша, героя рассказа. Предваряю, что сведения о Тимоше я беру у польских авторов, которые вообще неблагоприятно относятся к любимцу «батка Богдана» и украинского народа и не скупятся на темные краски, но зато дают массу подробностей, которых не находим в источниках южнорусских и без которых невозможно было бы полное освещение событий и лиц того далекого времени.

В первой половине XVII века Молдавия представляла собою тип славянского государства с примесью византийско-болгарских форм, но с преобла-